

ПІДПРИЄМНИЦТВО, ТОРГІВЛЯ ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 631.115.11:338.1(1-22)(477)

ІЩЕНКО А.В.

НДІ «Укразропромпродуктивність»

ФУНКЦІЇ І ЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Встановлено, що ринкова трансформація відносин власності в сільському господарстві привела до становлення багатокладної економіки, розвитку дрібнотоварного виробництва, яке органічно поєднується і успішно доповнює великі і середні форми господарювання.

Доведено, що соціальна значимість особистих селянських господарств проявляється в протидії безробіттю, створенні можливостей для зростання доходів, підвищення якості життя, соціальної захищеності, самоорганізації сільських жителів. Соціальний аспект діяльності ОСГ особливо важливий в кризових умовах розвитку економіки, коли в сільському господарстві і більшості інших галузей відбувається масове скорочення робочих місць.

Узагальнено, що з огляду на різноманіття і різноплановість функцій ОСГ, задля досягнення більш глибокого розуміння сутності досліджуваної категорії проведено класифікацію функцій сільських домогосподарств за ознакою спрямованості взаємодії з різними сферами суспільної діяльності. Обґрунтовано, що дана ознака найбільшою мірою відповідає сутності ОСГ, оскільки дозволяє комплексно охарактеризувати об'єкт дослідження як складну категорію, що є органічним і невід'ємним компонентом одночасно декількох різних за своєю природою суспільно-економічних систем.

Систематизовано характерні функції особистого селянського господарства із урахуванням вимог трьох складових сфер суспільного життя: соціальної, економічної, організаційної. Зроблено висновок, що функції ОСГ населення за своїм сутнісним наповненням подібні до функцій суб'єктів аграрного підприємництва.

Доведено, що особисті селянські господарства, незважаючи на низьку товарність, нині виконують низку соціально значимих функцій, є додатковим резервом забезпечення нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, який сільським населенням сприймається як необхідність у забезпеченні виживання. Підкреслено, що розвиток ОСГ тісно пов'язаний із забезпеченням продовольчої безпеки країни, що дозволило припустити думку про посилення їхньої ролі та значення у формуванні товарної пропозиції та сталому розвитку сільських територій. Передбачено, що у разі недоврахування значення ОСГ у розвитку сільського господарства країни, перетворення селянина в звичайного найманого працівника це може призвести до таких негативних для всього суспільства наслідків як розселення сільського населення, втрата ним почуття господаря на своїй землі і мотивації до праці, сільського способу життя і в кінцевому рахунку вітчизняних селянських традицій і культури.

Ключові слова: особисте селянське господарство, функція, сільське населення, сільські території, сільське домогосподарство.

doi: 10.33245/2310-9262-2019-148-1-121-132

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Ринкова трансформація відносин власності в сільському господарстві привела до становлення багатокладної економіки, розвитку дрібнотоварного виробництва, яке органічно поєднується і успішно доповнює великі та середні форми господарювання. Впродовж останнього десятиріччя характерний активний розвиток особистих селянських господарств (ОСГ) населення, що обумовлено їх підвищеною роллю у вирішенні ряду важливих соціально-економічних завдань, забезпеченні продовольчої і на цій основі економічної безпеки окремих регіонів та країни в цілому, підвищенні рівня зайнятості, доходів і якості життя сільського населення, збереження сільського укладу співіснування, навчання та виховання підростаючого покоління.

Зазначимо, що соціальна значимість особистих селянських господарств проявляється в протидії безробіттю, створенні можливостей для зростання доходів, підвищення якості життя, соціальної захищеності, самоорганізації сільських жителів. Соціальний аспект діяльності ОСГ особливо важливим є у кризових умовах розвитку економіки, коли в сільському господарстві та більшості інших галузей спостерігається масове скорочення робочих місць. Очевидно, що

подібні наслідки виникають за рахунок модернізації висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств. За таких умов особисті селянські господарства стають не додатковим, підсобним, а основним видом діяльності, головним джерелом доходів, реальною можливістю забезпечити гідний рівень життя сільського населення.

Не менш значимою є роль особистих селянських господарств у збереженні характерних ознак сільського співтовариства, навчанні і вихованні молодого покоління, забезпеченні самозайнятості працюючих у власному господарстві в якості життєвого стимулу психологічної стійкості людини-трудівника і його домогосподарства в умовах проявів деструктивних явищ. Роль господарств населення в підтримці стабільної екологічної обстановки обумовлена безвідходним, екологічно чистим виробництвом, великою часткою ручної праці і внесенням переважно органічних добрив, що сприяє збереженню та відтворенню найважливішого ресурсу сільського господарства – земельних угідь.

Узагальнення теоретичних аспектів функціонування селянських господарств, як елемента дрібнотоварного виробництва і сільської (земельної) общини та реальні особливості їхнього розвитку у вітчизняних умовах дозволили сформулювати підґрунтя та характерні ознаки розвитку і функціонування особистих селянських господарств. Вважаємо, що зміна економічних умов функціонування ОСГ, нормативно-правового порядку їх регулювання та реалії сьогодення, коли вони стали основними товаровиробниками сільськогосподарської продукції, обумовлює необхідність комплексного аналізу їх функцій, щоб з'ясувати їх роль і місце в суспільно-економічному житті країни.

Метою дослідження є узагальнення теоретико-методичних положень функціонування особистих селянських господарств та обґрунтування практичних рекомендацій щодо визначення їх основних функцій у забезпеченні сталого розвитку сільських територій України, формуванні сукупного доходу сільського домогосподарства, забезпеченні продовольчої та економічної безпеки країни.

Матеріал і методи дослідження. За проведення дослідження теоретичною та методологічною основою стали базові теоретичні положення сучасної економічної теорії, праці провідних вітчизняних та зарубіжних науковців з проблематики функціонування та розвитку особистих селянських господарств, чинні законодавчі та нормативно-правові акти.

Для виконання поставлених завдань в процесі дослідження використано методи: абстрактно-логічний (теоретичні узагальнення та формування висновків); порівняльний, системно-структурний та графічний (дослідження стану та тенденцій розвитку соціально-економічних умов функціонування особистих селянських господарств); монографічний (розробка пропозицій розвитку особистих селянських господарств у забезпеченні реалізації принципів сталого розвитку сільських територій).

Інформаційною базою слугували дані Державної служби статистики України, дані статистичної служби Європейського Союзу, власні спостереження та анкетування голів сільських домогосподарств Черкаської, Житомирської, Хмельницької областей, власні відвідування сільських територій Тетіївської та Узинської об'єднаних громад Київської області.

Результати дослідження. Сучасний етап розвитку господарств населення характеризується неповним використанням їх виробничого та економічного потенціалу. Функції особистих селянських господарств визначаються місцем і роллю сільських домогосподарств в аграрному секторі економіки. На всіх етапах свого існування інститут особистого селянського господарства відіграв величезну роль у пом'якшенні наслідків економічних криз і численних реформ аграрного сектору, що мали своїми наслідками дефіцит продуктів харчування і введення карткових систем їх розподілу. У більш широкому сенсі цю функцію можна охарактеризувати як антикризову. Значимість ОСГ як стабілізуючого фактора в процесі ринкових перетворень підкреслюється окремими дослідниками, зокрема М. М. Кропивко [1]. Основа антикризових властивостей особистих господарств полягає в тому, що вони забезпечують міцні гарантії економічної безпеки сільських жителів і покриття дефіциту в продуктах харчування в періоди економічної нестабільності.

Інтенсифікація виробництва в сільськогосподарських підприємствах призводить до скорочення значної кількості працюючих, що зумовлює зростання чисельності безробітних в сільській місцевості. За даними Державної служби зайнятості на кінець 2018 р. було зареєстровано

но 158,5 тис. осіб – жителів сільських населених пунктів. Особисте господарство створює реальну можливість використання значної її частини у виробництві сільськогосподарської продукції. В даному випадку ОСГ функціонує з метою самозабезпечення і стає необхідною умовою виживання для більшості сільських сімей.

У структурі ресурсів сільських домогосподарств частка доходів від особистого підсобного господарства за 2017 р. становила 18 %. Значну роль у забезпеченні населення, особливо сільського, продуктами харчування традиційно продовжували відігравати особисті підсобні господарства. В них було вироблено дві третини спожитої в домогосподарствах картоплі, по 35 % – яєць та овочів і баштанних, 17 % – фруктів, ягід, горіхів, винограду, по 16 % – молока і молочних продуктів та м'яса і м'ясопродуктів. У сільських домогосподарствах було вироблено відповідно від 91 до 42 % зазначених спожитих продуктів та практично уся спожита картопля.

Збільшуючи зайнятість сільського населення, а разом з нею і його прибутковість, особисте сільське господарство пом'якшує в умовах економічної кризи соціальну напругу в регіонах, де переважає сільське населення, підвищуючи психологічну стійкість людини-трудівника і його сім'ї. Слушною є думка І.В. Свиноуса, антикризова і соціальна функції доповнюються демографічною функцією ОСГ [2]. На її основі формується взаємозв'язок декількох поколінь в сільському домогосподарстві, здійснюється передача накопиченого старшими поколіннями життєвого досвіду в різних сферах життєдіяльності. Важливою при цьому є і така функція ОСГ, як виробництво екологічно чистої продукції, що сприяє збереженню здоров'я нації та дозволяє популяризувати принципи екологічно безпечного ведення сільськогосподарського виробництва.

Інший підхід до виділення функції особистих селянських господарств знаходимо в дослідженнях О. О. Муразаєва, який виділяє та аналізує наступні: комерційна – проявляється в процесі виробництва та розподілу сільськогосподарської продукції; естетична – покращенні загального життєвого простору в населених пунктах шляхом облаштування сільськими жителями свого помешкання; екологічна функція – налагодженні безвідходного, екологічно чистого виробництва, збереження і відтворення родючості земельних угідь на основі внесення у ґрунт переважно органічних добрив, переважанні значної частки ручної праці [3]. Вважаємо, дана класифікація функцій особистого селянського господарства є незавершеною через відображення економічних і соціальних складових їх діяльності лише у вигляді поодиноких функцій, що не повною мірою розкриває особливості функціонування ОСГ як складної економічної і соціальної категорії.

З метою систематизації повного переліку функцій ОСГ доцільно визначати його соціально-економічну роль у розвитку суспільного виробництва країни, окремої сільської території. Особисте селянське господарство, як і будь-яка соціально-економічна категорія, виконує п'ять об'єктивних функцій:

1) відтворювальна функція, що забезпечує: просте, розширене відтворення і деградаційний розвиток особистого селянського господарства (виробництва сільгосппродуктів, чисельності зайнятих, засобів виробництва, умов праці та життя), виробничої і соціально-культурної інфраструктури життєдіяльності його учасників на необхідному і достатньому рівні розвитку соціально-економічної, науково-технологічної, кадрової, соціально-культурної та духовно-моральної основи в конкретних природно-кліматичних умовах.

Це означає, що ОСГ як історично визначений соціально-економічний уклад, властивий тільки Україні, що характеризує організацію і забезпечення в першу чергу суспільно корисної життєдіяльності самої сільської родини і їх родичів в місті, в тому числі виховання особистою працею підростаючого покоління, кадрів необхідної кваліфікації, прищеплення любові до сільської праці, дбайливого ставлення до природи, до землі як основного засобу виробництва, створення певних корисних матеріальних благ і послуг (продуктів харчування і т. п.) [4].

2) розподільча функція, що характеризує розміщення продуктивних сил (кадрів, засобів виробництва), сукупного даній сфері господарювання, а також ресурсів і результатів виробництва – отриманого продукту відповідно до типу соціально-економічного укладу та типу відтворення – просте, розширене, деградаційний розвиток укладу і суспільства;

3) обліково-контрольна функція, яка відображатиме структуру бюджету соціального часу всіх учасників ОСГ, включаючи дітей;

4) стимулююча функція, що характеризує економічний інтерес учасників особистого селянського господарства в розширеному відтворенні, зокрема, нарощенні обсягів виробництва

сільськогосподарської продукції, підвищенні її якості та залученні більшої кількості осіб, зайнятих ОСГ, така організація праці та життєдіяльності, за якої в бюджеті соціального часу особистого селянського господарства і кожного члена сільського домогосподарства;

5) організаційна функція життєдіяльності особистого підсобного господарства, що відображає узгодженість чи неузгодженість всієї системи життєдіяльності ОСГ та кожного учасника сільського домогосподарства, що забезпечує постійне покращення чи погіршення умов праці, відпочинку та соціально-культурної інфраструктури населеного пункту.

Реалізація даної функції, як і інших, обумовлюється зовнішніми і внутрішніми умовами, в тому числі соціально-економічною, соціально-культурною політикою держави, правовою регламентацією діяльності, збереженням в сільських поселеннях достатніх соціально-культурних, духовно-моральних передумов ефективної внутрішньої організації життєдіяльності в ОСГ, станом здоров'я, наявністю працездатних і кваліфікованих учасників в сільському домогосподарстві [5].

Вважаємо, що з огляду на різноманіття і різноплановість функцій ОСГ, для досягнення більш глибокого розуміння сутності досліджуваної категорії доцільно здійснити класифікацію функцій сільських домогосподарств за ознакою спрямованості взаємодії з різними сферами суспільної діяльності. На нашу думку, дана ознака найбільшою мірою відповідає сутності ОСГ, оскільки вона дозволяє комплексно охарактеризувати об'єкт дослідження як складну категорію, що є органічним і невід'ємним компонентом одночасно декількох різних за своєю природою суспільно-економічних систем.

Підприємницька природа ОСГ населення ще більше проявляється при аналізі іманентних функцій [6]. За такого підходу доцільно зазначити, що виконуються функції особистим селянським господарством як структурної ланки аграрного сектору більш ширші, ніж виконуються на рівні окремо взятого селянського домогосподарства. ОСГ притаманні такі функції підприємницького характеру: загальноекономічна функція, яка полягає у виробництві товарів, наданні послуг, виконанні робіт; творчо-пошукова функція, яка полягає в пошуку нових рішень і способів їх реалізації в процесі діяльності; ресурсна функція, що передбачає ефективне використання виробничих ресурсів (трудова, матеріальна та інші); соціальна функція, що проявляється у взаємодії із суспільством, державою, громадськими інститутами; організаторська функція, яка впливає з властивості підприємця до самоорганізації і самоврядування. Особливо явно ця функція проявляється саме в малих формах підприємницьких структур. Проте, без активної участі держави в умовах посилення позиції висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств є всі передумови в перспективі до призупинення їх виробничо-господарської діяльності. Для створення ефективного механізму державної підтримки малих форм підприємницької діяльності є позитивним досвід країн ЄС.

Як переконає практика розвитку сільського господарства і сільської місцевості Польщі реалізація принципів сталого розвитку досягається через надання субсидій. У рамках спільної сільськогосподарської політики діючі механізми орієнтуються до досягнення рівня і стабільності доходів, фінансової стійкості та кредитоспроможності сільськогосподарських товаровиробників, можливості формувати інвестиційні ресурси із внутрішніх джерел, а також підвищення продуктивності та ефективності [7]. Зазначимо, що дане питання є ускладненим, оскільки існує широкий спектр субсидій, які надаються конкретним економічним категоріям, у яких екологічний аспект сталості істотно відрізняється.

Зазначимо, що ЄС використовує складну систему заходів з розвитку сільських територій як частини своєї Спільної сільськогосподарської політики. Як відмічають науковці, пріоритети витрат на здійснення заходів з підтримки заходів по сталому розвитку сільського господарства, зазвичай, відповідають регіональним потребам, що й забезпечує прояв позитивних тенденцій, наприклад, підвищення продуктивності, однак фінансування екологічних аспектів залишається незадовільним [8].

Аналіз наукових досліджень і практики генезису особистих підсобних господарств дає підстави припустити, що виконання перерахованих вище функцій не заперечує існування ще одного, особливого виду функцій, наявність і реалізація яких формує підприємницький потенціал ОСГ [9]. До таких доцільно віднести: розвиток різних видів несільськогосподарської діяльності; комбінування основного і побічного виробництва; організація заготівельних пунктів по реалізації продукції і продовольства; активізація прямих зв'язків з постачальниками і переробниками продукції.

Автором виявлено та охарактеризовано перелічені вище функції на рисунку 1, а також оцінено можливості зміни їхнього значення у особистих селянських господарствах за умови зміни середовища їх функціонування.

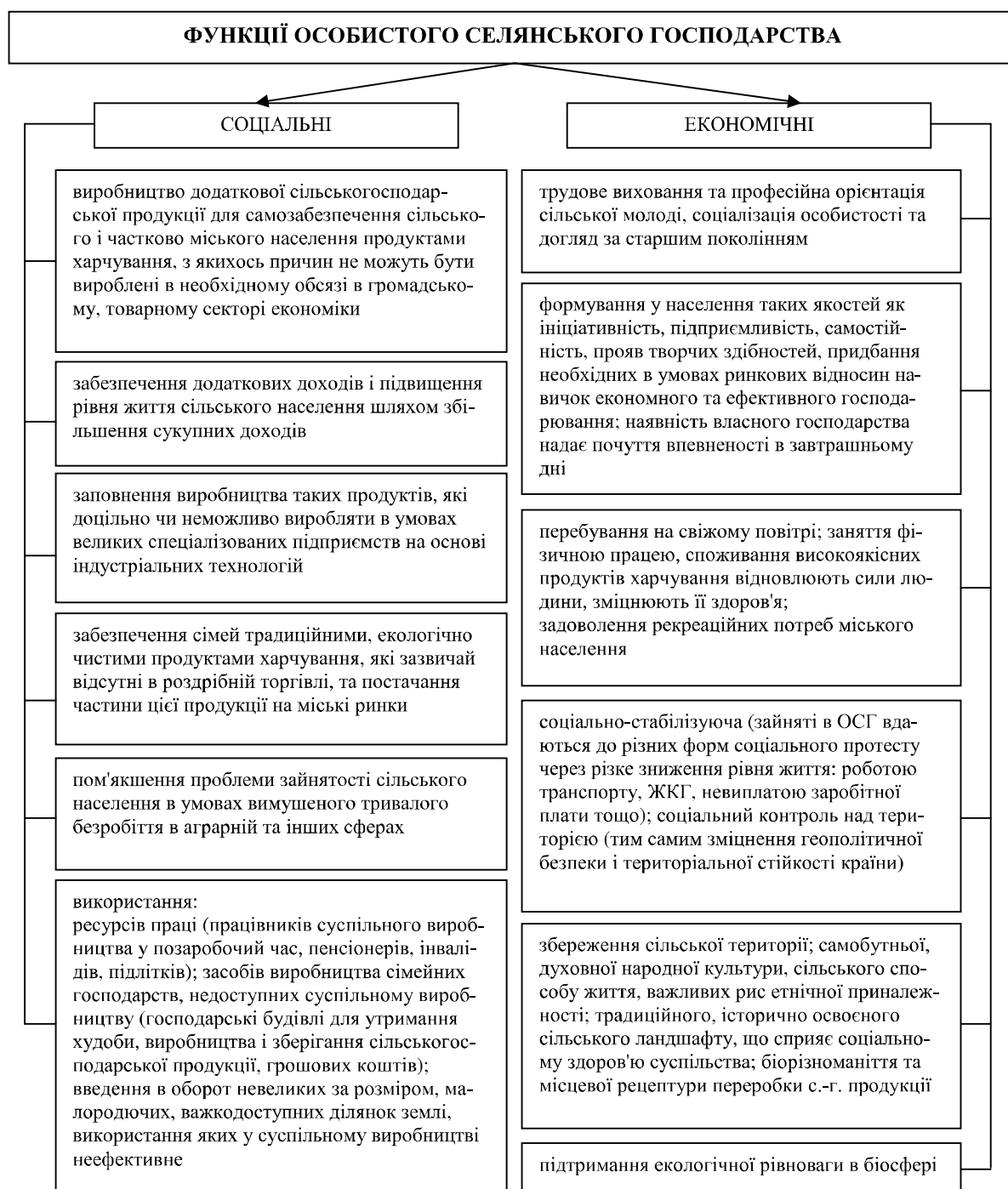

Рис. 1. Функції особистого селянського господарства.

Джерело: узагальнено автором.

Вважаємо, що головне значення економічних функцій ОСГ полягає у створенні більш сприятливих умов для відтворення робочої сили. Поряд з економічними ОСГ виконує й важливі соціальні функції, сприяючи вихованню молодого покоління, більш повному прояву особистості, збереженню здоров'я сільського населення та забезпечує сталий розвиток сільських територій.

Із метою узагальнення практики забезпечення сталого розвитку сільського господарства та сільських територій доцільно звернутися до практики Європейського Союзу, де сформовано систему прямих та опосередкованих інструментів Спільної сільської політики, які підтримують, доповнюють та мають вирішальне значення у стимулюванні діяльності окремих держав-членів у реалізації сталого розвитку. Узагальнення еволюції Спільної сільськогосподарської політики вказує на інтенсифікацію інструментів сталого розвитку сільського господарства та сільських районів, хоча прогрес у реалізації принципів сталості не завжди відповідає соціальним очікуванням сільського населення [10–11]. Посилення глобалізаційних процесів зумовлюють те, що при досягненні ефективності та конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, сталості його розвитку, менеджмент та фермери дуже часто орієнтуються до мікроекономічних інтересів і поточних переваг. Особливе місце в сільському господарстві займають сільськогосподарські господарства, переважно сімейні ферми, які впливають на сталий розвиток сільського господарства та сільських територій, на основі їхньої економічної та соціокультурної ролі в управлінні фізичним простором – екосистемами.

Охарактеризовані функції ОСГ, розкриваючи його природу, показують важливість результатів їх функціонування на сучасному етапі. Так, на сьогодні в особистому селянському господарстві, як складової неформального сектору аграрної економіки задіяно близько 2 млн осіб – жителів сільських населених пунктів. Однак слід застерегти від переоцінювання ролі цієї форми господарювання, залишаючи поза увагою її недоліки, які при більш успішному соціально-економічному розвитку країни неминуче призведуть до трансформації. Важливо при цьому зазначити, що соціально-економічні функції ОСГ не залишаються постійними, вони змінюються відповідно до економічної ситуації у країні [12].

Використання в селянських домогосподарствах таких нестандартних ресурсів як відходи домашнього господарства в якості кормів, надвірні споруди для утримання худоби та зберігання продукції, можливість обробки незручних земель і сіножатей, де не можна застосувати техніку, дозволяють знизити обсяг капіталовкладень, необхідних для виробництва продуктів, а також зменшити розмір втрат вирощеної продукції. Крім того, виступаючи в своєму особистому господарстві і в ролі керівника-управлінця, і в ролі виконавця, селянин відмовляється від типових управлінських та інших так званих непрямих витрат, які в сільськогосподарських підприємствах зазвичай займають в структурі собівартості значну питому вагу. Засоби виробництва і навички, досвід ведення ОСГ їх власників можуть слугувати важливими ресурсами сільськогосподарського виробництва в ринкових умовах.

Отже, до економічних функцій особистих господарств населення можна віднести виробництво високоякісної, екологічно чистої сільськогосподарської продукції, підвищення рівня продовольчої безпеки країни, участь в процесі відтворення робочої сили, підвищення і вирівнювання рівня життя сільського населення шляхом збільшення доходів селян, покращення постачання міському населенню продуктів харчування як шляхом продажу продукції, так і у вигляді допомоги родичам, які живуть в місті. Спектр виконуваних особистими господарствами функцій не обмежується лише економічною сферою. Великого значення набувають й екологічні функції ОСГ, які полягають в забезпеченні населення екологічно чистими продуктами харчування, збереження різноманітності генофонду тварин і рослин, введення в обіг та підвищення якості земельних ресурсів.

Очевидно, що сільське господарство у нинішніх умовах стикається із глобальними викликами: забезпечення продовольством, сільськогосподарською сировиною та виробництвом енергії зростаючих потреб світової цивілізації, підтримання на рівні економічної доцільності основних показників господарської діяльності фермерів та збереження природних ресурсів, таких як біорізноманіття та пов'язані з ними ключові екосистемні послуги для сталого сільського господарства. Для вирішення цих завдань потрібні інноваційні системи ландшафтного землеробства, які враховують зміни економічних та екологічних цілей. Цінові сільськогосподарські системи повинні бути визнані, прийняті та просунуті всіма заінтересованими стейхолдерами, включаючи сільське населення, і підтримані державною політикою. Під аграрними екосистемами слід розглядати як соціально-екологічні системи, а альтернативні системи землеробства повинні базуватися на екологічних принципах, враховуючи суспільні потреби. Це вимагає глибоких знань про багаторазові взаємодії між соціологічною та екологічною динамі-

кою. Як зазначають іноземні дослідники, довгострокові соціально-екологічні дослідницькі платформи ідеально підходять для набуття цих знань, оскільки вони не обмежені традиційними дисциплінарними межами, працюють у великому просторовому масштабі, включаючи всіх зацікавлених стейкхолдерів, та використовують системні підходи до дослідження біорізноманіття та екосистемні послуги [13].

Крім того, особисті селянські господарства виступають важливим економічним і соціальним фактором стабілізації суспільства, запобігають безробіттю на селі. Будучи невід'ємною ознакою сільського укладу життя, селянське домогосподарство має суттєвий вплив на формування соціальних якостей сільського населення, на його ставлення до праці. Серед соціально значущих функцій ОСГ – трудове виховання і професійна орієнтація сільської молоді, формування у молодого покоління господарського ставлення до землі і природи, виховання дбайливого ставлення до них, любові до праці в сільськогосподарському виробництві, можливість прояву творчих, ділових і господарських здібностей селян. Праця в ОСГ прищеплює навички економічного і ефективного ведення господарства, є формою проведення дозвілля. Ці функції на сучасному етапі дуже важливі, тому що прищеплюють любов до праці, до землі, сприяючи збереженню села.

Особисте селянське господарство часто стає центром і приводом для спілкування односельчан, передумовою для розвитку мереж взаємної підтримки і взаємодопомоги в сільській громаді. Роль підсобного господарства не тільки як господарсько-споживчої структури, а й як сфери спільного життя, праці, сімейного спілкування, трудового виховання дітей визнається і керівниками, і фахівцями сільгоспідприємств.

Незважаючи на те, що господарства населення орієнтовані в основному на споживання всередині сільського домогосподарства і не настільки значно підвищують рівень матеріального добробуту працівників села, вони є способом передачі традиційного способу життя та ментальності сільських жителів. В особистих селянських господарствах відбувається накопичення адаптаційних ресурсів до нинішніх і майбутніх змін [14]. В цьому відношенні ОСГ забезпечує його власникові не тільки матеріальну і грошову підтримку, скільки психологічну впевненість в здатності з його допомогою стати джерелом виживання в складній життєвій ситуації.

Як переконає зарубіжний досвід, найбільш чітко характеризує прояв багатофункціонального характеру сільськогосподарського виробництва модель сімейного господарства. Однак, існує думка що ця форма у вітчизняних умовах є дещо інертною до інноваційного оновлення внаслідок різних причин, однак зарубіжна практика доводить їх високу здатність запроваджувати інноваційні розробки. Як свідчать результати наукових досліджень, навіть у цих країнах спостерігається деяке відставання у дотриманні багатофункціональної моделі, однак сімейні ферми сьогодні є найкращою альтернативою для реалізації принципів сталого розвитку сільських територій [15]. Водночас, результати функціонування окремих ОСГ, які до прикладу орієнтують на виробництво органічного молока, розвиток козівництва, виробництво овочів та фруктів, демонструють інноваційний тип у веденні діяльності. Очевидно, за будь-яких умов орієнтацію до використання інноваційних розробок будуть демонструвати ОСГ, які сформували достатній виробничий потенціал та в майбутньому можуть перейти до групи малих форм господарювання, однак вони потребують посиленої наукової підтримки та супроводу їхньої діяльності через активізації роботи служби дорадництва, а також освоєння цієї ніші науковцями освітніх аграрних закладів.

Результати проведеного аналізу свідчать, що спостерігається тенденція до скорочення кількості особистих селянських господарств (рис. 2). Так, протягом 2005–2018 рр. їх чисельність знизилась на 18 %, або 883,6 тис. од. Дана обставина пов'язана з наступними чинниками, зокрема: погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості, що призводить до скорочення чисельності членів сільських домогосподарств; відсутня або недостатньо відчутна допомога з боку висококонцентрованих сільськогосподарських підприємств; зруйнована соціальна інфраструктура на селі, що негативно впливає на благополуччя сільських жителів; не визначений до кінця правовий статус особистих селянських господарств.

Водночас, значна частина сільськогосподарської продукції, зокрема рослинництва, яка вироблена в ОСГ, споживається членами сільського домогосподарства, що знижує її товарність.

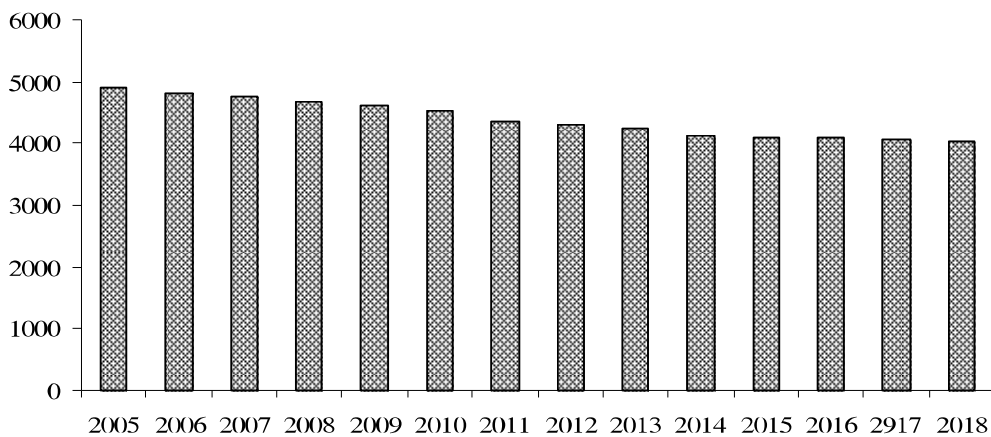

Рис. 2. Динаміка чисельності особистих селянських господарств, тис. од.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Це зумовлено, насамперед, низьким рівнем доходів, які надходять із інших джерел їх формування. У зв'язку з цим можна зробити висновок про те, що тенденція розвитку особистих селянських господарств визначається соціально-економічною ситуацією у країні та сільському господарстві зокрема.

В умовах стабільної економіки власники господарств населення мають певний рівень доходів, які отримують в якості оплати праці та від підприємницької діяльності, у зв'язку з цим особисті селянські господарства виконують функцію продовольчого забезпечення членів сільського домогосподарства, тобто їх діяльність носить споживчий характер. В умовах прояву деструктивних явищ, що супроводжується зниженням рівня життя селян призводить до трансформації функції продовольчого самозабезпечення ОСГ і діяльність господарств населення більшою мірою набуває товарний характер [16].

Як свідчать результати опитувань голів сільських домогосподарств Черкаської, Житомирської, Хмельницької областей (435 опитаних), 79 % респондентів ОСГ розглядають як засіб забезпечення продовольчої безпеки родини. Для них завжди було властиво виробляти частину продуктів, а сімейне господарство розглядалося як джерело надійності існування. Селянське домогосподарство, навіть при відносно високих доходах в якості оплати праці в формальному секторі економіки «пов'язувала стратегію надійності виживання і реалізацію життєвих принципів своїх членів сім'ї із сімейним господарством. Однак форми економічної діяльності в рамках такого господарства не відрізнялися раціональністю, рідко були орієнтовані на прибуток» [17]. Про те, що особисті селянські господарства можуть стати засобом виживання у разі погіршення економічного добробуту, зокрема при втраті основного місця роботи, невилати чи зниженні заробітної плати, наголосили більша половина опитаних жителів сільських населених пунктів вищезазначених областей (31 % респондентів відповіли «так», 25 % – «скоріше так»).

Основна частина особистих селянських господарств має обмежені можливості автономного розвитку і може нарощувати обсяги виробництва сільськогосподарської продукції переважно за рахунок інтеграції з великотоварним виробництвом. Тому одним із основних напрямів розвитку особистого подвір'я у ринкових умовах є розширення і вдосконалення інтеграційних зв'язків селянських господарств із сільськогосподарськими та іншими підприємствами аграрного сектору економіки, зокрема, щодо надання населенню грошових авансів і кредитів, виділення додаткових ділянок під кормові культури та випаси, допомоги в реалізації продукції.

Встановлено, що в структурі виробництва господарств населення в порівняльних цінах 2010 р. найбільшу питому вагу займає продукція рослинництва (рис. 3). Це пов'язано, насамперед, з наявністю значної площі сільськогосподарських угідь, які знаходяться в користуванні сільських домогосподарств, специфіка технології вирощування сільськогосподарських культур дає можливість поєднувати первинну зайнятість – у формальному і вторинну – неформа-

льному, продукція рослинництва є джерелом надходження продуктів харчування для членів сільських домогосподарств і кормів для тварин і т.п.

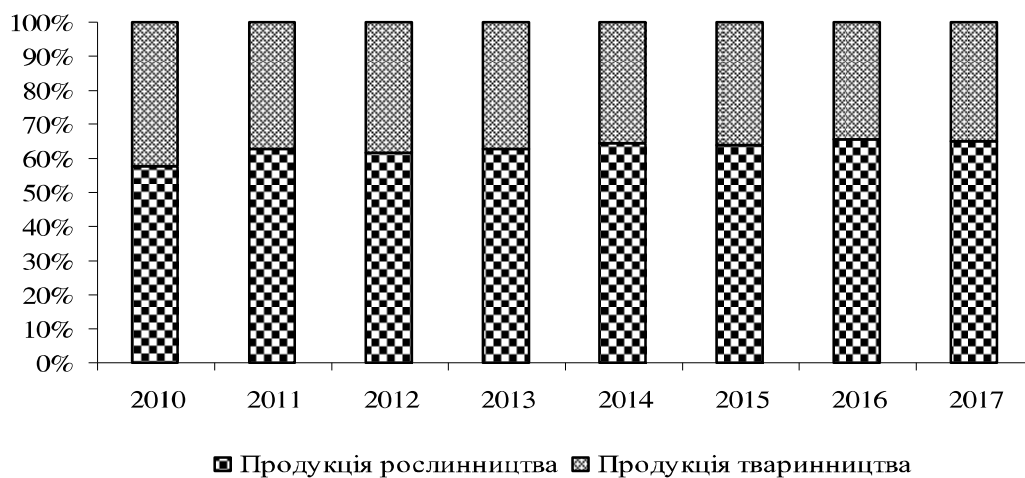

Рис. 3. Структура валової продукції сільського господарства у господарствах населення, %.

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України.

Наведені дані рисунка 3 свідчать, що за період дослідження спостерігається поступове зниження питомої ваги продукції рослинництва на 7,6 в.п. Дана обставина викликана рівневеликими темпами приросту вартості продукції рослинництва та тваринництва господарств населення. Однак, частка у загальному обсязі виробництва продукції сільського господарства цієї формою виробництва є значною та коливається в межах 60 %.

Отже, ОСГ є формою невідприємницької діяльності з виробництва сільськогосподарської продукції, яка може вестися індивідуально або спільно членами сільського домогосподарства. Однак, спостерігаються негативні тенденції до зниження величини сукупного доходу та зростання витрат сільських жителів, спостерігається прояв процесу самоадаптації, що здійснюється через неформальну економічну активність, а саме через ОСГ [18]. Саме ці обставини підтверджують висновок про те, що у складних економічних умовах країни активізують діяльність з виробництва сільськогосподарської продукції, а, отже, у реалізації економічної функції.

Обговорення. Для створення сприятливого середовища для розвитку ОСГ, особливо підприємницького типу, доцільно удосконалити організаційно-економічний механізм їх функціонування, у частині передбачення державної підтримки, упорядкування системи оподаткування сукупного доходу, мотивації переходу власників ОСГ до ведення підприємницької діяльності та впровадження інноваційних розробок, що вимагає розробки методичних підходів до їх типологізації.

Висновки. Доведено, що особисті селянські господарства, незважаючи на низьку товарність, нині виконують низку соціально значимих функцій, слугують додатковим резервом економіки і сприймаються сільським населенням як необхідність. Їх розвиток тісно пов'язаний із забезпеченням продовольчої безпеки країни. У зв'язку з цим можна припустити, що в найближчі роки роль і значення особистих господарств населення залишатимуться високими. Ігнорування значення ОСГ, перетворення селянина в звичайного найманого працівника можуть призвести до таких негативних для всього суспільства наслідків як розселення сільського населення, втрата ним почуття господаря на своїй землі і мотивації до праці, сільського способу життя і в кінцевому рахунку вітчизняних селянських традицій і культури.

Результати проведеного дослідження сутності та функцій особистих селянських господарств населення дозволяють зробити висновки про те, що досліджувана категорія являє собою складноорганізоване соціально-економічне явище, глибоко інтегроване в систему економічних відносин аграрного сектору та економіку в цілому і сучасне українське суспільство.

Встановлено, що нині особисті селянські господарства стали вузькоспеціалізованими виробниками продукції рослинництва з переважанням екстенсивного способу ведення діяльнос-

ті. Це підтверджується тим, що можливості розширення посівних площ вичерпані. Розширення діяльності ОСГ у виробництві рослинницької продукції їх за рахунок зростання площ землекористування ставить під сумнів правову основу функціонування ОСГ (до 2 га). Очевидно, що в найближчій перспективі можна очікувати незначне нарощення виробництва продукції рослинництва в особистих селянських господарствах лише за рахунок підвищення культури землеробства шляхом впровадження новітніх технологій, сортів, систем добрив. В сучасних умовах потенціал інтенсифікації землеробства ОСГ вкрай низький, а агроекологічний стан земельних ділянок вкрай критичний.

Однак, в сучасних економічних і соціальних умовах ОСГ виступають як один із факторів стабільності в суспільстві, як додатковий резерв економіки, як механізм спадкоємності, трансляції традицій, селянських цінностей, менталітету, як гарантія психологічної впевненості жителів села в своїй здатності адаптуватися до умов, що змінюються. І в цьому сенсі їх розвиток виступає однією з умов сталого розвитку сільських територій України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кропивко М. М. Класифікація господарств населення як форми малого сільськогосподарського підприємства. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. № 2(2). С. 135–142.
2. Свиноус І. В., Микитюк Д. М. Концептуальні засади функціонування особистих селянських господарств. Продуктивність агропромислового виробництва. Економічні науки. 2013. Вип. 23. С. 37–41.
3. Муразаев А. А. Трансформація ЛПХ в крестьянское подворье. От ЛПХ-к крестьянскому подворью, домохозяйству / под ред. И.Ф. Сулова. Межрегиональная академия агроземельного менеджмента и крестьянской политики. Краснодар, 2000. С. 91–94.
4. Кальченко С. В. Оптимізація класифікації господарств населення. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2014. № 1. С. 126–129.
5. Демчак І. М. Соціально-економічна сутність категорії «особисте селянське господарство». Економіка та управління АПК. 2014. № 1. С. 92–99.
6. Збарський В. К., Канінський М. П. Особисті селянські господарства: місце і роль у продовольчому забезпеченні країни. Агроінком. 2008. № 1–2. С. 27–32.
7. From the research on socially-sustainable agriculture / Józef St. Zegar et al. Warsaw. 2016. 110 p. URL: <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/15418/PW%2036.1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (дата звернення 25.04.2019).
8. Uthes S., Li F., Kelly E. Does EU rural expenditure correspond to regional development needs? *Land Use Policy*. 2017. Vol. 60. Pp. 267–280. DOI: <http://doi10.1016/j.landusepol.2016.10.016>.
9. Коше Х. Господарства населення: зникаючий пережиток минулого чи шлях у майбутнє. Економіка АПК. 2018. № 4. С. 79–87.
10. Pargaru I., Stancioiu F., Ladaru R.G., Teodor C. Sustainable development in agriculture at the level of Romania and the European Union. *Vol. 20, Issue S2*. 2019. Pp. 446–450. ISSN: 15822559.
11. Lampiris G., Karelakis C., Loizou E. Evaluation of the impacts of CAP policy measures on a local economy: The case of a Greek region. *Land Use Policy*. Vol. 77. 2018. P. 745–751. DOI: <http://doi10.1016/j.landusepol.2018.06.019>.
12. Мазур А. Г., Дмитрик О. В. Господарства населення як економічна категорія та суб'єкт облаштування сільських територій. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2016. № 11. С. 7–20.
13. Towards sustainable and multifunctional agriculture in farmland landscapes: Lessons from the integrative approach of a French LTSER platform / Bretagnolle V. et. al. *Science of the Total Environment*. 2018. Vol. 627. Pp. 822–834. DOI: <http://doi10.1016/j.scitotenv.2018.01.142>.
14. Макаренко Ю. П. Господарства населення: їх класифікація та перспективи розвитку. Агровіт. 2013. № 5. С. 27–30.
15. Spagnoli L., Mundula L. The family farming: A traditional model to foster the agriculture innovation. *BSGLg*. 2017. Vol. 69. P. 17–28.
16. Кропивко М. Особисті селянські господарства: феномен чи об'єктивні обставини? Економічний дискурс. 2016. Вип. 1. С. 11–21.
17. Войнич Л.І. Особисті селянські господарства у формуванні кооперативних організацій. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2010. Т.12. № 2(5). С. 18–21.
18. Решитько Т. В. Особливості зайнятості та доходів населення в особистих селянських господарствах. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2014. Вип. 25. С. 78–84.

REFERENCES

1. Kropivko, M. M. (2013). *Klasyfikacija gospodarstv naselennja jak formy malogo sil'skogospodars'kogo pidpryjemnyctva*. [Classification of households as a form of small agricultural entrepreneurship]. *Zbirnyk naukovykh prac' Tavrijs'kogo derzhavnogo agrotehnologichnogo universytetu (ekonomichni nauky)* [Collection of scientific works of the Tavia State Agrotechnological University] (ekonomichni nauky). No 2(2). pp. 135–142.

2. Svinous, I. V., Mikitjuk, D. M. (2013). Konceptual'ni zasadi funkcionuvannja osobistih seljans'kih gospodarstv [Conceptual principles of the functioning of personal peasant farms]. Produktivnist' agropromislovogo virobniactva [Productivity of agro-industrial production]. Ekonomichni nauki. no.23. pp. 37–41.
3. Murazaev, A. A. (2000). Transformacija LPH v krest'janskoe podvor'e. Ot LPH – k krest'janskomu podvor'ju, domohozjajstvu [Transformation of private farms in the peasant farmstead. From LPH – to the farmstead, household]. Mezhhregional'naja akademija agrozemel'nogo menedzhmenta i krest'janskoj politiki. Krasnodar, pp. 91–94.
4. Kal'chenko, S. V. (2014). Optyimizacija klasyfikacii' gospodarstv naselelnja [Optimization of classification of households]. Zbirnyk naukovyh prac' Tavrijs'kogo derzhavnogo agrotehnologichnogo universytetu [Collection of scientific works of the Tavria State Agrotechnological University]. Ekonomichni nauki. no.1. pp. 126–129.
5. Demchak, I. M. (2014). Social'no-ekonomichna sutnist' kategorii' «osobyste seljans'ke gospodarstvo» [Socio-economic essence of the category «personal peasant economy»]. Ekonomika ta upravlinnja APK [Economics and management of agro-industrial complex]. no.1. pp. 92–99.
6. Zbars'kyj, V. K. (2008). Kanins'kyj M. P. Osobysti seljans'ki gospodarstva: misce i rol' u prodovol'chomu zabezpechenni kraj'ny [Personal peasant farms: place and role in the food supply of the country]. Agroinkom [Agroincom]. no. 1–2. pp. 27–32.
7. Józef, St. Zegar, Mariola, Kwasek, Edyta, Gajos, Mariola, Kwasek, Wioletta, Wrzaszcz. From the research on socially-sustainable agriculture. Warsaw. 2016. 110 p. Available at: <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/15418/PW%2036.1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
8. Uthes S., Li F., Kelly E. Does EU rural expenditure correspond to regional development needs? Land Use Policy. 2017. Vol. 60, pp. 267–280.
9. Koshe, H. (2018). Gospodarstva naselelnja: znykajuchyj perezhytok mynulogo chy shljah u majbutnje [Households: the disappearing relic of the past or the way to the future]. Ekonomika APK [Economy of agroindustrial complex]. no.4. pp. 79–87.
10. Pargaru I., Stancioiu F., Ladaru R.G., Teodor C. Sustainable development in agriculture at the level of Romania and the European Union. 2019. Vol. 20, Issue S2, pp. 446–450.
11. Lampiris G., Karelakis C., Loizou E. Evaluation of the impacts of CAP policy measures on a local economy: The case of a Greek region. Land Use Policy. 2018. Vol. 77, pp. 745–751.
12. Mazur, A. G., Dmytryk, O. V. (2016). Gospodarstva naselelnja jak ekonomichna kategorija ta sub'jekt oblashtuvannja sil'skyh terytorij [Economy of the population as an economic category and the subject of the arrangement of rural territories]. Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktual'ni pytannja nauky i praktyky [Economy. Finances. Management: topical issues of science and practice]. no.11. pp. 7–20.
13. Bretagnolle V., Berthet E., Gross N., Gauffre B., Plumejeaud C., Houte S., Badenhauer I., Monceau K., Allier F., Monestiez P., Gaba S. Towards sustainable and multifunctional agriculture in farmland landscapes: Lessons from the integrative approach of a French LTSER platform. Science of the Total Environment. 2018. Vol. 627, pp. 822–834.
14. Makarenko Ju. P. (2013). Gospodarstva naselelnja: i'h klasyfikacija ta perspektyvy rozvytku [Households: their classification and prospects of development]. Agrosvit [AgroSvit]. no.5. pp. 27–30.
15. Spagnoli L., Mundula L. The family farming: A traditional model to foster the agriculture innovation. BSGLG. 2017. Vol. 69, pp. 17–28.
16. Kropyvko, M. (2016). Osobysti seljans'ki gospodarstva: fenomen chy ob'jektyvni obstavyny? [Personal peasant farms: a phenomenon or objective circumstances?]. Ekonomichnyj dyskurs [Economic discourse]. no.1. pp. 11–21.
17. Reshyt'ko, T. V. (2014). Osoblyvosti zajnjatosti ta dohodiv naselelnja v osobystyh seljans'kyh gospodarstvah [Features of employment and income of the population in private peasant farms]. Naukovi praci Kirovohrads'kogo nacional'nogo tehničnogo universytetu [Scientific works of the Kirovohrad National Technical University]. Ekonomichni nauki. no.25. pp. 78–84.

Функции и значение личных крестьянских хозяйств в общественно-экономическом развитии сельских территорий Украины

Ищенко А.В.

Установлено, что рыночная трансформация отношений собственности в сельском хозяйстве привела к становлению многоукладной экономики, а развитие мелкотоварного производства органично сочетается и успешно дополняет крупные и средние формы хозяйствования.

Доказано, что социальная значимость личных крестьянских хозяйств проявляется в противодействии безработице, создании возможностей для роста доходов, повышения качества жизни, социальной защищенности, самоорганизации сельских жителей. Социальный аспект деятельности ОСГ особенно важен в кризисных условиях развития экономики, когда в сельском хозяйстве и большинстве других отраслей идет массовое сокращение рабочих мест.

Считаем, что учитывая многообразие и разноплановость функций ОСГ, для достижения более глубокого понимания сущности исследуемой категории целесообразным есть осуществить классификацию функций сельских домохозяйств по признаку направленности взаимодействия с различными сферами общественной деятельности. По нашему мнению, данный признак в наибольшей степени соответствует сущности ОСГ, поскольку она позволяет комплексно охарактеризовать объект исследования как сложную категорию, что является органическим и неотъемлемым компонентом одновременно нескольких различных по своей природе общественно-экономических систем.

Исследуя проблему характерных функций личного крестьянского хозяйства необходимо отметить, что они соответствуют запросам трех составляющих сфер общественной жизни: социальной, экономической, организационной. В связи с этим есть основания предположить, что функция ОСГ населения по своему сущностному наполнению подобна функции субъекта аграрного предпринимательства.

Таким образом, личные крестьянские хозяйства, несмотря на низкую товарность, сейчас выполняют ряд социально-значимых функций, служат дополнительным резервом экономики и воспринимаются сельским населением

как необходимость. Их развитие тесно связано с обеспечением продовольственной безопасности страны. В связи с этим можно предположить, что в ближайшие годы роль и значение личных хозяйств населения будет оставаться высоким. Игнорирование значения ОСГ, преобразования крестьянина в обычного наемного работника могут привести к таким негативным для всего общества последствиям как раскрестьянивания сельского населения, потеря им чувства хозяйственности на своей земле и мотивации к труду, сельского образа жизни и в конечном счете отечественных крестьянских традиций и культуры.

Ключевые слова: личное крестьянское хозяйство, функция, сельское население, сельские территории, сельское домохозяйство.

Functions and value of personal self-employed agriculture in social and economic development of rural Ukrainian areas

Ishchenko A.

It was established that the market transformation of property relations in agriculture led to the formation of a complex economy, the development of small-scale production, which is organically combined and successfully complements large and medium forms of management.

It is proved that the social significance of personal country farms manifests itself in counteracting unemployment, creating opportunities for income growth, improving the quality of life, social security, self-organization of rural residents. The social aspect of OSG's activity is particularly important in times of economic crisis, when in agriculture and most other sectors massive job cuts are applied.

It is generalized that in view of the diversity and diversity of the OSG functions, in order to achieve a deeper understanding of the essence of the investigated category, the classification of functions of rural households on the orientational basis of interaction with various spheres of social activity was conducted. It is substantiated that this characteristic corresponds to the essence of the OSG to the greatest extent, since it allows us to comprehensively characterize the research object as a complex category, which is an organic and inalienable component of several different socioeconomic systems different in its nature.

The typical functions of a personal country economy are systematized, taking into account the requirements of three components of social life: social, economic, organizational. It is concluded that the functions of OSG population in their essential content are similar to the functions of agrarian entrepreneurship subjects.

It is proved that personal country farms, despite the low marketability, carry out a number of socially important functions now, is an additional reserve for ensuring the growth of agricultural output, which the rural population perceives as a need for survival. It was emphasized that the development of OSG is closely linked with the provision of food security of the country, which led to the idea of strengthening their role and importance in the formation of commodity supply and sustainable development of rural areas. It is envisioned that in case of non-dilution of the OSG value in the development of agriculture in the country, the conversion of a country farmer into an ordinary hired worker may lead to negative consequences for the whole society, such as the settlement of the rural population, the loss of their sense of ownership on their land and motivation to work, rural lifestyle and ultimately the domestic country traditions and culture.

Key words: personal country economy, function, rural population, rural territories, rural households.

Надійшла 15.04.2019 р.